

MAGÁNSTÚDIUMOK A HAZAI KOLLÉGIUMOKBAN

A fenti cím alatt nemcsak a szigorúan előírt tantárgyakon kívüli tanulmányokról óhajtanék egy-egy adattal beszámolni, hanem néhány olyan szellemi jelenségről, olyan törekvésekről is, amelyek egyáltalában a tanulók tudásának vagy legalábbis ismereteinek gyarapítását szolgálták. Adataimat eredetileg elsősorban olyan céllal csoportosítottam, hogy egészen különböző tárgyú magánstúdiumok létezését bizonyítsam egy olyan kollégiumban, ahol — tudomásom szerint — eddig nem tartották számon ennek az oktatási formának és az ilyen tantárgyaknak a meglétét. A gyulafehérvári kollégiumra gondoltam tehát, amelynek „előtörténetét” volt hivatva megvilágítani az Adattár I. kötetében közölt dolgozatom. Közben azonban előkerült az úttörő jelentőségű kolozsvári természettudományos tanulmányok egy olyan, eddig ismeretlen dokumentuma, amelynek bemutatása itt látszott célszerűnek.

Élő idegen nyelvek

Vásárhelyi Matkó Istvánnal kapcsolatosan már egyszer megismételtem Bethlen Miklós feljegyzését, hogy Kereszturi Pál előbb főscholamester, majd az aulicum collegium megalapítója és vezetője s egyúttal fejedelmi udvari pap idegen élőnyelveket is kezdte tanítani, úgy mint román, szlovák vagy lengyel, török és francia nyelveket.¹ Természetes, hogy a vállalkozó tanulók mindezeket teljes tökéletességre nem sajátíthatták el, mint-hogy maga sem lehetett mindezeknek kifogástalan birtokában, sőt Bethlen alig elfogadható állítása szerint, ezek egyikét se tudta. Valóság azonban, hogy több kisebb és nem végleges állomáshelye után II. Rákóczi György kívánságára Vásárhelyi Matkó a karánsebesi városi román református egyházközség papjául rendeltetett.² Tehát ekkorra kifogástalanul kellett tudnia románul, hogy nemcsak a szószéki beszédet, hanem minden más szer-tartást a hívek nyelvén végezhesen el, különösen hogy Krassó és a Szerémség tekintélyes része a törökök XVII. század második felében bekövet-

¹ E kötetben és Bethlen Miklós önéletírása. Bp. 1955. I. 152.

² Bod Péter: Magyar Athenas. H. n. 1766. 322.

kezett foglálásáig kiváltságos jogokat élvezett,³ s ezért ott általában véve eléggé számos volt az értelmes ember. Ugyancsak Bod Péter állapította meg, hogy Vásárhelyi Matkó Fehérvárott „a szükséges Görög és 'Sidó nyelveket 's még a' jó Könyvekre nézve az Angliai nyelvet is megtanulta”.⁴ Ebben aztán olyan tökéletességre tett szert, hogy 1691-ben egy angol nyelvből magyarra fordított munkáját adta ki.⁵ Tehát, ami ekkor meglehetősen ritka dolog volt, hogy ha nem is tanrend szerint, de az ún. szent, valamint a klasszikus nyelveken kívül számtalan élő nyelv oktatását is folyamatba tette. Mindez pedig nem a kiváló német professzoroknak, hanem Kereszturinak — s az ő példáját követve, néhány akadémikus mesternek is — érdeme lehetett.

Említsük meg azt is, hogy Komáromi Csipkés György szerint az 1660-as években a debreceni kollégiumban szorgalmas angol nyelvű tanulás folyt, a diákok itt valóságos intézetecskét szerveztek.^{5/a} Fontos ezt számon tartanunk, mert akármennyire indokolt is felfigyelnünk a fejedelmi központ iskolájában folyt idegen nyelvű oktatásra — az ennek meglétét bizonyító adatokat túlbecsülni sem szabad: tehát továbbra sem zárhatjuk ki azt a lehetőséget, hogy más iskolákban, s netalán már 1660 előtt magasabb színvonalon folytatták idegen élő nyelvek oktatását, mint Gyulafehérvárt.

Rovásírás

Porcsalmi András életéről szólva, már megemlítettem, hogy gyulafehérvári diák korában összeírt kéziratos gyűjteményes kötetének elülső belső borítólapjára az ún. székely rovásírásos ábécét is feljegyezte.⁶ E csekély tétivel a távoli Szatmár megyei származású ifjú tudásszomját bizonyította, mert — bárha a rovásírás egyik leglényegesebb jellemvonását: a megtérő sorvezetéses írást⁷ már nem ismerte — ez azonban a jelenlegi esetben nem fontos, mert az a lényeges, hogy a fehérvári kollégiumban ez az ősi írásunk legalábbis a XVII. században még élt. Igaz, hogy ekkor már alig jelenthetett mást, mint az elmúlt évszázadok egyik fajta titkosírását, amelynek megfejtéséhez már nem kellett külön klávisz, minthogy alig volt a betűk és a netaláni összevont jegyek (ligatúrák) róni- és olvasnitudásán kívül másra szükség. Ámde nemcsak a Polcsalmi leegyszerűsített ábécéje bizonyosság a rovásírás fehérvári utóélete mellett, hanem a kolozsvári református kollégium nagykönyvtárában 1934-ben egy olyan könyvet találtam, melynek örlevelére és belső előzéklapjaira a teljes rovásírásos ábécé és egy bizonyos szöveg volt bejegyezve, amely utóbbinak csak az első hat sora

³ Endes Miklós: Erdély három nemzete és négy vallása autonómiájának története. Bp. 1935. 112. 215.

⁴ Bod P. i. m. 321—322. és Berg Pál: Az angol nyelvtanulás útja a magyar iskolában. Bp. 1942. 118.

⁵ RMK 1407.

^{5/a} Komáromi Csipkés György: *Anglicvm Specilegium*. Debrecen, 1664. Bevezetés. Berg i. h.

⁶ Adattár, II. 302.

⁷ H. J.: A bolonyai rovásírásos naptár megtérő sorvezetésének (bustrophedonjának) képlete. *Ethnographia* — Népélet, 1935. 60—65.

maradt meg feljegyzéseimben.⁸ Ez pedig mai betűkre átírva azt tartalmazza, hogy „Írtam Szent Mihály havának tizenharmadik napján Szent Kereszt emelésekor Fejérvárat ezer hatszáz ötven ötben.” A továbbiakat csak fejből idézhetem, ugyanis e kollégiumnak tőlem már elfelejtett nevű sáfára a pincében levő 56 (?) hordó borról számol el. Bárha a Porcsalmi és a sáfár ábécéje között néhány eltérést is találunk, ez azonban csak a gondatlan leírásnak tulajdonítható, mint ahogy sajtóhiba még a gondos Csallány táblázatában is akad,⁹ ugyanis a gyulafehérvári „gy” betűjele helyesen a Marsigli-féle alakra megy vissza s mindenben megegyezik az énlaki rovásírással felirat azonos betűjével,¹⁰ mígnem ugyanezt a jelet Porcsalminál a „g” betűnél találjuk feltüntetve.

A gyulafehérvári ábécétől nem sok és nem nagyon lényeges eltérést mutat Kaposi Sámuelnek a menekült sárospataki-gyulafehérvári kollégium professzorának kéziratában fennmaradt betűsor,¹¹ ezért azt egészen más nemzedéktől és más iskolaszervezettől, de mégis közös hagyományból eredő emlékünknak tartom.

Nem tartozik szorosan e cikk tárgyához, hogy a kolozsvári nagymúltú unitárius kollégiumban 1758-tól 1781-ig a filológia professzora Fejérvári Sámuel volt,¹² akinek a református kollégium nagykönyvtárában egy kéziratot vaskos könyvét találtam, amelyben a rovásírással írt ábécé is megtalálható. Elgondolásom szerint ez azt jelenti, hogy ekkor már rendes tantárgyként jelentkeznek, legalábbis ebben az iskolában, a rovásírás.

Végeredményben azonban az látszik a legfontosabbnak, amire e kötet lektora, Esze Tamás figyelmeztet, hogy ti. nemcsak Erdély, hanem Kelet-Magyarország protestáns iskoláiban sok növendék valamiképpen már a XVII. század folyamán elsajátította a rovásírás elemeit, és ezt a titkosírásos közlési formát a kollégiumban vagy későbbi életében nem is ritkán alkalmazta. A művelődési, sőt a politikai gyakorlatban való felhasználásra — Esze Tamás közlése szerint — nemcsak a Székelyföldre közelálló területen, hanem többek között Debrecen városa és kollégiuma mindennapi életéből és a Rákóczi-szabadságharc viharos éveiből is találunk példákat.

Szépírás

Bethlen Miklós önéletírásában említi, hogy Apáczai Csere János öccse „Tamás tanulóársam . . . igen szép író volt”.¹³ Ehhez a megállapításhoz egyik cikkemben hozzáfűztem azt a körülményt, hogy a kolozsvári református kollégium nagykönyvtárában találtam egy olyan könyvet, amely bi-

⁸ Ezeket az adatokat Csallány Dezsőnek „A székely-magyar rovásírás emlékei” Nyíregyháza, 1963. c. nagyon értékes és e szakkérdéssel foglalkozók számára nélkülözhetetlen munkája számára rendelkezésre bocsátottam. A részletezést lásd ott a 99—102. lapon és az V. táblán, s legújabbban: „Korunk” 1970, 604—613.

⁹ i. m. 101. l. és V. t.

¹⁰ Ferenczi Sándor: Az énlaki rovásírással írt felirat. Cluj—Kolozsvár, 1936. 8.

¹¹ Csallány i. m. 93. l. és IV. tábla. — Kaposiról a jelen kötetben Tótfalusi és diákjaink angliai tanulmányaival kapcsolatban szövegek.

¹² Gál Kelemen: A kolozsvári unitárius kollégium története. Kolozsvár, 1935. II. 539—40.

¹³ Bethlen Miklós önéletírása. Bp. 1955. I. 160.

zonyosan mint tankönyv Apáczai professzoré volt, ő aztán öccsének adta, aki a könyv címlapjára mint tulajdonos hasonlóképpen reá írta a nevét: „Est Thomae Chejere de Apacza.” Ezzel összefüggésben azután azt jegyeztem meg, hogy „e kézvonások alapján valóban el kell ismernünk, hogy nemcsak a professzornak, de az öccsének is igen szép írása volt”.¹⁴ Ekkor azonban elmulasztottam bizonyítani, hogy Bethlen e kijelentését nem a fogalmazásra, hanem a külalakra tette. Bizonyítékomat most tehát éppen Bethlen Miklóstól kell kiválasztanom. Ő ugyanis Kereszturi Pál tanítási módszeréről szólván, a többek között azt mondá el, hogy „olvasni s írni egyszersem tanítottam, és igen szép írókkal, egy Feltóti András és Samarjai Péterrel, (akivel én szegény fiam Bethlen Mihálynak is írtam vala).”¹⁵ Apáczai Tamás is bizonyosan Fehérvárott kezdte a tanulást, s hihetőleg ez a szépíró tulajdonsága lehetett az indítéka, hogy bátyja nem egyházi, hanem világi pályára indította útba.

A szépírás tanítása a kollégiumokban netalán ezután sem szűnt meg véglegesen, legfennebb a nehéz időkben szünetelhetett. A többek között alig hiszem, hogy a leydai és utrechti egyetemeken tizenegy esztendeig tartott tanulásából 1752-ben hazatért Páldi Székely István kolozsvári nyomdavezetőt, aki külföldön a filozófiai kar tantárgyain kívül természetrajzot, vegytant, zenét, rajzot, rézmetszést, festészetet, tűzimesterséget, betűmetszést és öntést tanult,¹⁶ becsvágya ne ösztönözte volna, hogy ne csak a nyomdában, hanem a kollégiumban is tanítványokat neveljen.

A bécsi képzőművészeti akadémián rézmetszést, rajzot és festészetet tanuló Nagy Sámuel 1815-ben fogadta fel a kollégium a szépírás tanítására, majd 14 évi működése után diákokkal pótolták a helyét.¹⁷ Még megemlítem, hogy az 1848—49-es szabadságharcban részt vett két székely teológus, a kisbaconi Benedek József és komollai Szász Lajos, hogy a fegyverletétel után be ne sorozzák a császári hadseregbe, jelentkezett a kolozsvári református egyházközség előljáróinál, Benedeket a hídelvei külvárosi népiskola igazgatására állították be, míg Szászt a Farkas utcai templom kántorának s egyúttal a belvárosi elemi leányiskola segédtanítójává. Itt tanított Karacs Teréz igazgató idejében is. Mivel szép írása volt, ezért akkor, amikor a leányoktatás még nem terjedt túl az írás-olvasás, elemi számtan és kézimunka tantárgyain, vele több középosztálybeli leánykát tanítottak még külön is a szépírásra.

A reáliák tanítása (Bethlen Miklós egy diákkori könyvéről)

Különösen Bán Imrének a legpontosabban boncolgató könyvéből láthatjuk, hogy Apáczai Csere Jánosnak milyen nagyszámú és mennyire különböző tárgykörű forrásmunkát kellett „Magyar Encyclopaediá”-jának megírásához áttanulmányoznia. Talán e gyors és halmozott feladatnak tulajdonítható, hogy akadnak munkájában itt-ott megemésztetlen, Descartes

¹⁴ EM 1938. 295. és Adattár II. 598.

¹⁵ Bethlen Miklós i. m. I. 145.

¹⁶ H. J.: A XVI—XVIII. századi kolozsvári nyomdászok iskolai és szakmabeli végzettsége. MKSze. és Kny. 178—179.

¹⁷ Török István: A kolozsvári ev. ref. coll. története. Kolozsvár, 1905. III. 144—152.

hívéhez nem nagyon illő részletek is. Mindezekről eltekintve bizonyos, ha élete fonala olyan hamar nem szakad el, e szépséghibákat helyrehozza. De így is rengeteg korszerű tudás halmozódott fel agyában, amelyből Fehérvártól, mint a Poétika osztály akadémikus mestere, volt-e lehetősége magánstúdiumokat tartani nemcsak a klasszisták, de a studiosusok számára? Alig hisszük. Ebben ugyanis megakadályozhatta puritánsága miatti küzdelme Basiriussal és II. Rákóczi Györggyel, mert hiszen őszinte pártfogói: Kereszturi Pál, Bisterfeld Henrik és a főurak közül vargyasi Daniel János rendre mind kidőlték mellőle. Talán mégse zárjuk azonban ki ennek a lehetőségét, hiszen a hátra levő néhány évben ilyen irányú működése nagyon jelentős volt.

Bethlen Miklós diákkori könyvtárának egyik kötete Apáczai működése, a kolozsvári magánstúdiumok s általában a korabeli természettudományos érdeklődés becses emléke.

Magántulajdonból bukkant napvilágra ez a könyv,¹⁸ amellyel kapcsolatosan nem tudjuk eldönteni, hogy a vele szoros vonatkozásban levő három kiváló egyéniség közül vajon kinek örüljünk jobban, illetőleg melyikre nézve ítélnélhető legnagyobb jelentőségűnek e kötet lapjainak forgatása: ifjabb Geleji Katona Istvánra-e, mint e mű első tulajdonosára, avagy Bethlen Miklósrá-e, mint a tőle megvásárló új tulajdonosra, végül pedig Apáczai Csere Jánosra-e, mint e szakmunkának értékelőjére és bizonyosan oktatójára.

Ifjabb Geleji Katona Istvánról más cikkünkben már láttuk, hogy tudomány-, tehát könyvszerető ember volt.¹⁹ 1650—1653. esztendei franekerai, utrechti, majd ismét franekerai tanulása idején²⁰ két teológiai, két metafizikai s egy politikai tárgyú vitatkozást tartott;²¹ s ezek közül nem egy disputációja nem szajkó módra betanult lecke elisméltése, hanem önálló dolgozat. Nagyon helyesen állapította meg róla Bán Imre, hogy „eredeti, gondolkodó fő lehetett, . . . Csere Jánossal való meleg baráti kapcsolatát mindvégig megtartotta.” . . .²²

A most előkerült könyv Metiusnak, teljesebb nevén Alcmarianus Metius Adorjának természettudományi munkája; díszes címlapjának teljes szövegét alább közlöm, hogy ha már magának a könyvnek bővebb tartalmáról nem szólhatok, legalább a címből értesülhessünk arról, hogy e kötet miért is érdekelte e három tudományosan képzett férfiút?

A finom kidolgozású címlapon tehát három síkban szaktudományát jelképező, eszköztét tartó öt szimbolikus férfialak veszi közre a címiratot; rajtuk kívül a legfelső síkban ülő öregember két oldalán felhők közé helyezett, oldalán napot viselő zodiákusbeli oroszlán és teliholdat hordó rák van

¹⁸ E cikk írója a most ismertetett könyvpéldányt magát nem látta, hanem csak a címlapról és a bejegyzésről készített fénykép került a kezébe.

¹⁹ Adattár II, 545—46.

²⁰ TT 1886: 608. lapján Franekerában 1650. július 24-én hibásan van a neve „Stephanus Gelnsey Theol. Stud.” alakban beírva az egyetem anyakönyvébe. Segesváry Lajos: Magyar ref. ifjak az utrechti egyetemen. Debrecen, 1935. 17. Beiratkozása idejül minden közelebbi időhatározás helyett csak az 1650. év van megjelölve; ámde a következő év első felében is itt van, ezt két itt tartott disputációja is tanúsítja, 1653-ból azonban már ismét Franekerából ismeretes két másik vitatkozása.

²¹ RMK III, 1770, 1785, 1786, 1834, 1835.

²² Bán Imre: Apáczai Csere János, Bp., 1958. 109.

kiábrázolva. Lent pedig a kartusban levő impresszumból kinövő két, öszszehajló babérág között a tudós szerző mellképe van kimetszve. A címirat:

ADRIANI METII ALCMAR. D. M. et Matheseos profess. ordin. PRIMVM MOBILE ASTRONOMICAE, SCIOGRAPHICAE, GEOMETRICAE et HYDROGRAPHICAE Nova Methodo Explicatum IN I. Sphaera II. Planisphaerio III. Triang. Sphaericis IV. Tab. Astronomicis Loxodromicis V. Lienamentis Geometricis — Opus absolutum, IV. Tomis distinctum. Cum Pri — vilegio. Amstelodami, Apud Ioannem Ianssonium Anno 1631.²³

Ugyanitt három sornyi, tintával írott s olvashatatlanságig kihúzott bejegyzés látható, áthúzatlanul pedig nagy és eléggé egyenlőtlen betűkkel „NICOLAI BETHLEN” nevét olvashatjuk.

Az előlső örlevelen két különböző kézzel íródott fel:

1: „Est Stephani Katona Geleini Ann 1652 Franquerae Frisoru[m].”

2: „Est Nicolai Bethlen emptus a superscripto Possessore Reve-rendo ac Clarissimo Dno Stephano K. Geleino, una cum Arith-metica & Geometria hujusdem Authoris Tall. 4 Anno Reparatae Salutis 1658 Mense Majo. et c(etera).”

Bizonyítva látjuk tehát az eddigi és a mostan előkerült adatokból ifjabb Geleji Katona István széles érdeklődési körét s sok mindenféle tudományágat felkaroló (enciklopedikus) tudását, ilyenformán nem is csodálkozhatunk Apáczaival való szoros barátságán sem. Valószínűsége (realizmusra) való törekvésük, életfelfogásukban pedig puritánus vallási és társadalmi beállítottságuk volt mindkettőjük vezető szelleme. Megismétlendő, hogy Fehérváron iskolatársak voltak, Hollandiában azonban csak 1650-ben Utrechtben hozta össze őket a közös teológiai tudomány,²⁴ de vajon melyik is hívta fel a másik figyelmét Alcmarianus Metius munkáira? Ezt csak abból merhetnők Apáczaiknak tulajdonítani, hogy Gelejinél két esztendővel korábban indult peregrinációs útjára. Sőt látjuk azt is, hogy Geleji e könyv-

²³ Ezt ki kell egészítenem négy másik nyomtatvány címiratával, minthogy azokkal együtt volt valóságos kolligátum a szóban forgó könyv. Az egész pedig már legalábbis első magyar tulajdonosa által kötetett egybe, a superexlibrisen ti. (ifj.) Geleji Katona István monogramja olvasható. Csak az alábbi címek ismeretében alkothatunk fogalmat az egész kolligátum terjedelméről és tárgyáról. A II—V. nyomtatványok tehát a következők:

II. *Doctrinae Sphaericae, Liber V. GEOGRAPHICUS. Distinctionem mensuram et usum globi terrestres continens. Per Adrianum Metium ... — Franekeræ, Apud Vldericum Balck, Ordinum Frisiae et eorundem Academiae Typographum. Anno 1630.*

III. *Exercitationis Astronomicae Tomus secundus astrolabium, hoc est astrolabii utriusque accurata descriptio, eorundemque fabricam et usum in astronomia et geographia multiplicem complectens, et triangulis sphaericis (modo hactenus incognito) demonstrans. Opus mathematicum studiosis apprime utile et necessarium, continetque partes sex. Autore Adriano Métio, SS. Med. Doct. etc. ... — Franekeræ, excudebat Vldericus Balck, ord. Fris. typographus.*

IV. *Exercitationes astronomicae tomus tertius, sive historia astronomica, quae duobus modis historiam de astrorum sitibus explicat; In triangulis sphaericis per astrolabium et per canonem triangulorum. 2. In tabulis astronomicis. ⁸ Franekeræ. Excudebot Vldericus Balck ... Anno 1630.*

V. *Institutionis astronomicae tomus quartus, in quo primi mobilis problemata geometrico delineantur et arithmetice resolvuntur. Atque tabulae geographicae et hydrogeographicae describuntur et per easdem, tumque per Canones ex secantibus conflatos ars navigandi absolvitur. — Franekeræ. Apud Vldericum Balck, ... Anno 1631.*

²⁴ Segesváry Lajos i. m. 16—17.

vet, amely 1631-ben Amsterdamban jelent meg, csak 1652-ben szerezte meg Franekerában. Számítsuk ehhez hozzá, hogy Apáczai könyvtárából is került elő egy Metius-könyv,²⁵ amely azonban csak 1650-ben jelent meg Leydában, s ezért ha netalán az év első hónapjában került volna ki a sajtó alól, Apáczai még akkor se nagyon vásárolhatta volna meg Leydában, mert hiszen 1650. március 23- és 27-én már Utrechtben tartott teológiai értekezést, ezenkívül pedig a debreceni református nagykönyvtár egy szír nyelvű tankönyvét őrzi, amelyet 1650. március 21-én vásárolt ugyancsak Utrechtben.²⁶ Bizonyos tehát, hogy ekkor már az itteni egyetem hallgatója, hiszen vitatkozásai előkészítésére s professzorának vele való megismerkedésre két és fél hónapnyi időköz aligha lett volna elégséges.²⁷ Éppen ezért az Apáczai-ereklyék közül előkerült Metius-féle könyv is összefüggésbe hozható Gelejihez fűződő barátságával.

Ellenben a Bethlen Miklós tulajdonába került könyvbe már az van beírva, hogy azt „una cum Arithmetica & Geometria” vásárolta. Ez az utóbbi vagylagos feltételezés azonban csak akkor állaná meg a helyét, ha Apáczai a „Magyar Encyclopaedia”-ban bárha csak egyetleneszer is hivatkoznék Alcmarianus Metius Arithmeticit és Geometriát tartalmazó könyvére. Csakhogy — éppen a szerző szerint — az „Encyclopaedia” forrásai: „in Arithmetice Ramus, Snellius, Schonerus; in Geometricis solus Ramus.”²⁸ Tehát Apáczai ekkor még nem ismerte Metiusnak e tárgykört tárgyaló munkáját, mert ellenkező esetben legalább a geometriánál Ramus mellett őt is megemlítette volna, ellenben magáról e jeles franekerai professzorról mégiscsak volt valamelyes tudomása, bizonyosság erre, hogy „in Mechanicis Alstedius, Amesius, Metius”-t is forrásként nevezi meg, jöllehet — Bán szerint — „nagyon csekély mértékben hasznosítja Apáczai Snellius, Schonerus vagy Metius munkásságát”. Bán Imre fel is kutatta, hogy Apáczai Metiusnak melyik könyvét használta fel, vagyis „Geometriae practicae pars quarta: De munitioibus” (Franekerae, 1640.), tehát egy katonai építészeti kézikönyvet.²⁹

Bethlen Miklós önéletírásának jól ismert részlete, hogy mikor „1658-nak kezdetére” Apáczai keze alá került Kolozsvárra, „mind publica professioban és mind házánál in privato collegio szorgalmasan kezde tanítani . . . Privatum Ramus arithmeticae, Metius geometriáját és a jusban Justitianus Institutioit. . . . Mikor legjobban belékapunk vala, bejövének a tatár chám, moldvai, havasalföldi vajdák, kozákság Erdélybe, . . . engemet vivének az öcsémmel Pállal együtt az atyám s anyámhoz Segesvárra, rettenetes tanulásbeli kárunkkal. . . . Ez a futás volt 1658 júniusban és én Kolozsvárra nem mentem, hanem in anno 1659 januariusban.”³⁰

Ugyan vajon mi is lehetett az oka, hogy Geleji már májusban eladóvá tette legalábbis Alcmarianus Metiusnak köteteit? Hiszen bizonyos, hogy a tatár ekkor még nem hatolt be Erdélybe, ámde nagyon valószínű, hogy jövetelének híre Udvarhelyre is elhatolt, s minthogy e város egyáltalában

²⁵ Adattár II, 497—98.

²⁶ Adattár II, 495, 571.

²⁷ RMK III, 1756.

²⁸ Bán Imre i. m. 175.

²⁹ I. h. 277. — Egyébként Zoványi cikkei szerint Apáczai már 1648 végén Utrechtbe költözött.

³⁰ Bethlen Miklós önéletírása. Bp., 1955. I. 160, 162—63.

nem volt kellően védhető, Geleji jónak látta féltett holmiját barátja ol-talma alá Kolozsvárra szállíttatva, már jó előre biztonságba helyezni. De mégis mi indíthatta Gelejit, hogy már ekkor áruba bocsássa e köteteket? Lehetséges, hogy Apáczai Bethlen Miklós tudásának gyarapítása szempontjából hasznosnak találván, arról győzte meg barátját, hogy most olyan vevője akadt e könyveknek, akinél jobban fizető vásárló egyhamar nem lesz ebben a pusztulás felé rohanó országocskában.³¹

Fentebb már idéztem Bethlennek azt a tájékoztatását, hogy a magántanítás alkalmával „mikor legjobban belékapunk vala (ti. a tanulásba), bejövének a tatár chám” stb., ez tehát azt jelenti, hogy fölötte rövid ideig tartott e magántanítás, ami — hogy úgy mondjam — nagyon könnyen beleilleszthető a Metius-könyvek 1658. májusi megszerzése és Bethlen 1658 júniusában Segesvárra történt vitele között eltelt egy vagy másfél hónapos időbe.

De még egy másik jelenségre is fel kell figyelni, arra ugyanis, ami-re egyszer már céloztam, hogy az „Encyclopaedia” írásakor Apáczai Metiusnak más munkáját nem használta fel, mint a „De munitionibus”-t, mert hiszen amilyen lelkiismeretes és pontos volt, nem mulasztotta volna el a többi felsorolását, azonban biznunk kell Bán Imrének még feltételezéseiben is nagyon óvatos megfontoltságában, aki Apáczai magánóráiról szólva, azt jegyzi meg, hogy „Ramus mennyiségtanát és Metius mértanát magyarázta, alighanem sokkal többet annál, mint amit az Enciklopédiában adhatott.”³² Ez különben azért is természetes, mert abban az eredeti szerzőtől csak néhány sornyi szöveget fordított magyarra, azzal pedig iskolai előadásban az egész geometriát mégsem lehet elintézni. Ezért nagyon valószínű, hogy ekkor került először kezébe Metiusnak Arithmetica-jával egybe kötött Geometriája, s ezért Ramus mellett főképpen ebből merítette mértani előadásainak tárgyát.

E könyvvel kapcsolatosan még egyszer hivatkozom arra a lehetőségre, hogy Apáczai volt Bethlen Miklós, illetőleg az unokája számára könyvet vásárló Váradi Miklós közvetítője, mint ahogyan az ég- és földgömbnek, valamint azok — szintén ifj. Geleji Katona tulajdonában volt — magyarázatát tartalmazó „Institutio”-nak hasonlóképpen 1658-ban,³³ netalán éppen a Metius-féle könyvek megszerzésével egyidőben.

Még arról sem feledkezhetünk meg, hogy az 1635-ben elhunyt Metius, aki a puritánus Amesiusnak kor- és kartársa volt, ott tanított a franekerai egyetemen, s így a 15 év múlva beiratkozott Geleji talán még csorbítatlanul találta ott az ő emlékét, aminek következtében a reális tudományok iránt érdeklődő s pénzben aligha szűkölködő ifjú az 1652. évben szívesen vásárolta meg — így lehet — összes munkáit.

Végezetül még csak arról az érdekességről kell megemlékeznünk, hogy a most előkerült Alcmarianus Metius-könyvben a kötet vásárlását és tulajdonosát megjelölő sorok alighanem magának Apáczainak, vagy a nála is

³¹ Egyébként Geleji pár hónappal később (de talán már ekkortájt is?) folyamatosan levelezett Apáczaival könyveinek eladása dolgában. Vö. Adattár 498—499. (Szilágyi S. Vértanúk ... 141. alapján.)

³² Bán Imre i. m. 505. — E megállapítást végképpen bizonyítottnak látom a most előkerült könyv tartalma és bejegyzései alapján.

³³ Adattár II. 599—600.

még szebben író Tamás nevű testvéröccsének, Bethlen tanulóársának saját kezű bejegyzései.³⁴

Valószínűleg ez a könyv adott ösztönzést Bethlen Miklósnak, hogy Leydában „egy Nicolaus Goldmannus nevű német öreg embernél, (de ez professzor nem volt) tartottam collegiumot a civilis architectura és perspectivára német nyelven”. Majd külsőországokból történt hazatérése után az 1667. esztendőben megtörténvén a szülők és testvérek közötti osztozás, „intéztetek nékem közmegegyezéssel a szent-miklósi ház, hogy a többenél rosszabb lévén, . . . azt rontsák el és közkölséggel nékem csináljanak olyat, aminűmüt én szeretek, fondáljam el magam. Úgy rajzoltam, fundáltam el bizony nagy munkával, pepecseléssel.” Az „1668. esztendőben májusban kezdettem a szentmiklósi ház rakatásához” a végén májusnak.³⁵

Mindez tehát Apáczai — bárha rövid ideig tartott — haladó szellemű természettudományi tárgyú, magánoktatásának hatására vezethető vissza, aminek pedig fontos eszközei lehettek az ifj. Geleji Katona Istvántól vásárolt terjedelmes Metius-kollégátumok is.

³⁴ Egyedül csak az gondolkoztathatna meg, hogy Bethlen Miklós neve előtt és után semmiféle cím- és rangjelzés nincsen kitéve, ámde Apáczai sokkal öntudatosabb egyéniségnek tartható, mintsem 16 esztendőös tanítványát, akinek nagyapja különben is kolozsvári polgárember volt, mindenféle titulusokkal felcícomázza, annak ellenére, hogy őt mégis „optimus et charissimus discipulus”-nak mondotta. A könyv címlapjára írt NICOLAI BETHLEN tulajdonosmegjelölés sokkal egyenlőtlenebb, kezdetlegesebb betűvetésű az őrlapra írt soroknál, s ezért inkább csak a címlapra írt nevet tarthatnók a serdülő ifjú kézírásának. Ámde végleges döntést mégsem mondhatok, minthogy Bethlen önéletírásának 1955. évi kiadásához saját kéziratának egy klisé-másolata van csatolva; ennek jellemző vonásai (karaktere) már meglehetősen sok rokonságot mutatnak az Apáczainak tulajdonítható könyvbejegyzéssel, ámde a sokszorosított kézirat már egy fél századdal későbbi keletkezésű, jól kiírt betűvetésű kéztől ered, ezért összehasonlító mintául nem használható fel.

³⁵ I. m. I, 187, 228—9, 232—4.